

1. Introducere. Lumea romană și lumea de dincolo. Credința într-o supraviețuire dincolo de moarte l-a însoțit pe om încă de la început. Era aceasta, desigur, consecința unei revelații primare în fața morții și mai ales a misterului pe care ea l-a născut în mintea omului ancestral. "Moartea a fost primul mister" spune Fustel de Coulanges; "ea l-a îndreptat pe om pe făgașul altor mistere"¹. Numai necunoscutul, factorul misterios și, fără îndoială, teama, o teamă înăscută de moarte, i-au putut sugera acestuia încrederea în post existență. De la actul brutal, pur rațional și palpabil al morții și până la acel îndoielnic, dar izbăvitor, "suflet" desprins de corpul-cadavru nu a fost decât un pas; însă un pas pe care l-au urmat cu consecvență de-a lungul istoriei toți descendenții lui, sau cel puțin o mare parte.

Apariția ideii lumii de dincolo și a tuturor credințelor și practicilor legate în mod direct de aceasta au fost, prin urmare, o consolare și totodată un refugiu de care avea nevoie fiecare om în parte. S-a crezut într-o lume de dincolo așa cum s-a crezut în destin, în *karma*. Și n-ar fi, cred, exagerat să spunem că și zeei s-au născut tot din teama copleșitoare de neantul morții. De altfel, tot Fustel de Coulanges spune că între primii zei trebuie considerați, cu siguranță, și morții².

Lumea greco-romană avea o concepție despre nemurire și, în general, despre lumea de dincolo destul de ambiguă. Paul Veyne susține chiar că în ce-i privește pe romani (ca și pe greci de altfel, întrucât credințele li se suprapun în cea mai mare parte), aceștia nu se prea sinchiseau de ea. Față de religie, credințele acestea alcătuiau un domeniu aparte³. Și totuși sentimentul de pietate (*pietas*) era arătat, în egală măsură, atât zeilor în general, cât și celor morți. Se știe că romanii aveau pentru aceștia din urmă un respect deosebit. Fiecare familie își avea morții săi, cărora le aduceau ofrande în zilele dedicate lor. Acei *di Manes* despre care se vorbește întotdeauna cu același sentiment de adâncă prețuire nu sunt alții decât strămoșii trecuți în lumea de dincolo. Însuși numele lor înseamnă "cei buni"; adică atâta timp cât li se acordau cele trebuitoare, ei aveau grijă să nu li se întâmple nimic primejdios membrilor familiei, rămași în viață⁴. Ar fi, de aceea, ușor nefiresc să spunem că n-a existat la romani o credință în nemurire, sau că lumea de dincolo nu s-a aflat printre preocupările lor cotidiene.

Există însă o distincție, așa spune, – pe care trebuie să o facem de regulă atunci când luăm în discuție aceste probleme – între credințele populare care circulau în mod frecvent la Roma și în Imperiu și ideile pe care le vehiculau reprezentanții unor școli filosofice. În primul caz avem de analizat un întreg bagaj de concepte și rituri reprezentând un fond arhaic suprapus și evoluând în timp; pe când în cazul al doilea ne confruntăm cu idei, nu întotdeauna originale, născute din căutările raționale ale unor filosofi mai mult sau mai puțin raționaliști. Este firesc deci să existe mari discrepanțe. Acestea se observă foarte clar atunci când comparăm textele filosofice, istorice și cele literar-poetice între ele, sau când le confruntăm cu dovezile oferite neîndoios de către arheologie.

În general scriitorii antichității greco-romane oferă o imagine mai degrabă sceptică în ceea ce privește credințele despre lumea de dincolo. Sub influența filosofiei grecești, care încurajează în mare măsură acest scepticism, romanii se lasă antrenați în discreditarea pe față a acestora. Astfel, Lucrețiu, scriitor latin din prima jumătate a secolului I î.Chr. aparținând școlii epicureice, era convins că celălalt tărâm nu există, moartea fiind totală; el vedea în Infern și în toate hidoșeniile sale nimic altceva decât "eul cu toate spaimile lui, angoasa existențială"⁵. Contemporan cu el, Cicero refuza, de asemenea, să creadă în existența Infernului pe care îl cântau atât de des, totuși, poeții; moartea, spunea acesta, "stinge în noi însăși viața sufletului, este lipsită de consecințe și ar fi chiar de dorit, dacă ar conduce într-adevăr la un loc de ședere veșnică. Altă ipoteză nu există. De ce mi-ar putea fi deci frică dacă, după moarte, ori nu mai pot fi nefericit, ori trebuie să fiu preafericit?"⁶. Chiar și pentru Seneca, un stoic timpuriu din prima jumătate a

¹ Fustel de Coulanges, *Cetatea antică*, București, 1984, vol. I, p. 38-39.

² Ibidem, p. 38.

³ Paul Veyne, "De la Imperiul roman la anul o mie", în *Istoria vieții private*, vol. I, București, 1994, p. 221.

⁴ Pierre Grimal, *Civilizația romană*, București, 1973, vol. I, p. 96.

⁵ Georges Minois, *Istoria infermurilor*, București, 1998, p. 44.

⁶ Cicéron, *De la vieillesse*, XX, apud Georges Minois, op. cit., p. 44, nota 27.

secolului I d.Chr., care avea să influențeze masiv creația literar-filosofică a următoarelor trei secole, moartea este "întorcere acolo unde se află tot ce nu s-a născut", după cum observa Georges Minois⁷.

Stoicismul, celălalt mare curent filosofic, alături de epicureism, beneficiind și de aportul împăratului Marcus Aurelius, a dezvoltat aceeași neîncredere în viața de după moarte; după împăratul filosof moartea este "o dezagregare, dacă lumea este alcătuită din atomi, ori constituie o stingere sau o transformare, dacă lumea alcătuiește un tot unitar"⁸. Și exemplele ar putea continua. Dar întrebarea ce vine firesc este aceasta: reflectă oare întocmai credințele omului de rând de la Roma și de aiurea toate aceste idei despre negarea post existenței, sau ele reprezintă doar punctul de vedere strict al celui care le-a emis și eventual al discipolilor săi?

După părerea lui Paul Veyne ele sunt aceleași și pentru popor; acest lucru ar fi o consecință, în deosebi, a lipsei unei doctrine comune, oficiale, care să afirme contrariul: "lumea nu știe ce să creadă și, prin urmare, nu presupune nimic, nu crede nimic"⁹. Faptul că există totuși unele "speculații" despre "o nelămurită supraviețuire a umbrelor" s-ar datora în special circulației lor în interiorul sectelor mici; însă pentru majoritatea populației ele nu sunt altceva decât simple născociri¹⁰.

Este o idee pe care o susțin destul de clar, se pare, și unii scriitori din secolul al II-lea d.Chr. "Că există mani și regate subpământene și vâsla lui Charon și broaștele negre din balta Styxului și că cu o singură luntre trec apa atâtea mii de suflete, nici copiii n-o cred, afară doar de cei ce nu plătesc când merg la baie"¹¹, adică cei foarte mici, spune Iuvenal, cunoscutul poet satiric de la Roma. Puțin mai târziu, Lucian din Samosata, un sofist rătăcitor prin întreaga lume romană, dezvăluia și condamna, în câteva din dialogurile sale satirice, aceste superstiții ce continuau să bântuie printre oameni: "Nu pricepeți că altfel stau lucrurile sub pământ și că «tot mort este și cel înmormântat, și cel ce n-avu parte de mormânt; că de aceeași cinstire se bucură și Iros, ca și Agamemnon, că feciorul lui Thetis, zeița cea cu plete frumoase, se află pe aceeași treaptă cu Thersit, și că oricare mort e doar o făptură slabă, despuiată și sfrijită pe pajiștea cu asfodele?»"¹².

În ambele cazuri apare totuși o idee foarte clară: aceea că vechile credințe au avut o circulație frecventă în popor, îndeajuns de frecventă încât ele puteau fi încă detectate. Însși autorii aceștia dau mărturie despre ele atunci când le menționează în textele lor. Din păcate textele care s-au păstrat nu redau la întreaga amploare acest fenomen. Nu trebuie uitat că ambii scriitori amintiți folosesc genul satiric; ei vor încerca, de aceea, prin toate mijloacele avute la îndemână să ia în derădere orice fel de manifestare ostentativă și în primul rând să demitifice lucrurile. Poeti și, în același timp, filosofi, aceștia uzează de cunoștințele dobândite de înaintași; o temă sau alta de discuție, va fi privită întotdeauna prin prisma lor.

Problema rămâne, prin urmare, deschisă. O afirmație într-un sens sau altul, în stadiul actual al cunoștințelor, are în continuare o oarecare doză de hazard.

Revenind însă la credințele în lumea de dincolo este, cred, necesar să amintim faptul că în textele mai vechi, și chiar în cele din epoca imperială, sunt prezentate frecvent ritualurile și credințele arhaice legate de trecerea spre o altă lume. Încă vechii latini considerau moartea mai mult decât o simplă dispariție a corpului; exista convingerea că mortul îngropat în pământ continua să viețuiască printr-un fel de dublu al său material sau prin suflet; acesta din urmă fiind probabil o credință apărută ulterior. Până târziu, prin secolul al doilea, se amintește încă obiceiul acesta străvechi de a aduce ofrande la morminte; ofrande ce constau de regulă din hrană și băutură pentru cei decedați¹³. Se perpetuau în acest fel nu numai relațiile foarte strânse dintre cel plecat și membrii familiei rămași în viață, ci și legătura care se credea că există între trupul îngropat în pământ și acel suflet sau dublu al său.

De altfel, între acestea două din urmă se pare că nu exista o distincție prea clară. Vergiliu, descriind funeraliile lui Polydor în *Eneida* (III, 67-68), spune: "... și sufletul în groapă / Noi îl închidem"¹⁴.

⁷ Georges Minois, op. cit., p. 44.

⁸ Epictet. Marcus Aurelius, Manualul. Către sine, București, 1977, p. 159.

⁹ Paul Veyne, op. cit., p. 221.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Iuvenal, Satire, București, 1986, Satira a II-a, p. 39.

¹² Lucian din Samosata, Scrieri alese, București, 1983, Dialogul "Charon sau privitorii", p. 174.

¹³ Ovidiu, Fastele, București, 1965, II, 537-540, p. 80, Manii se mulțumeau cu roade și sare presărate pe jos, pâine muiată în vin și câteva fire de viorele, toate puse într-un vas, la mijloc de drum; vezi și Lucian din Samosata, op. cit., p. 174, "Pentru ce oamenii împodobesc cu cununi niște pietre și pentru ce le ung cu mirodenii? Ba unii înalță și ruguri în fața moviștelor āstora de pământ, și apoi, după ce sapă o groapă, ard mâncăruri costisitoare, și în scobiturile făcute varsă vin și lapte amestecat cu miere".

¹⁴ Vergiliu, Eneida, Iași, 1997, p. 106-107.

Pe de altă parte, Ovidiu, în *Faste* (V, 451) amintește pe Romulus care "în mormânt așezat-a umbra frățescă"¹⁵; sau Plinius cel Tânăr, care în *Scrisori* (VII, 27) vorbește de "spiritul mortului, care a fost îngropat după datină"¹⁶. Prin urmare, în mormânt se îngropa alături de trup și ceva care era viu, indiferent că acesta era dublul material al corpului sau sufletul său. Cicero încearcă să explice aceasta prin faptul că odată îngropat corpul, oamenii și-au imaginat că morții își petrec restul existenței lor sub pământ¹⁷. Iar mai încolo el clarifică oarecum lucrurile afirmând: "unii cred că moartea este separarea sufletului de trup, dar alții cred că amândouă mor deodată"¹⁸. Între aceștia din urmă se număra, în mod sigur, și el.

Cicero era un filosof sceptic, în ceea ce privește existența Lumii de dincolo, după cum am văzut; de aceea el este foarte intrigat de faptul că aceste credințe și ritualuri continuau să existe și să fie îndeplinite, deși incinerarea cadavrelor era și ea o practică curentă în acel timp. "Această prejudecată – spune el –, care, după părerea mea, este pe cale de dispariție, avea atâta forță încât se reprezentau în Infern acțiuni care nu se pot face și nici concepe în absența corpului. Și aceasta când era știut că corpurile fuseseră incinerate"¹⁹. Dar nu avem certitudinea că era doar o simplă prejudecată și că a dispărut; cum nu putem ști nici momentul exact când vechile credințe au fost uitate sau înlocuite cu altele.

În tot cazul, romanii erau convinși, ca de altfel întreaga Antichitate, că sufletul avea absolută nevoie, pentru a se bucura de liniște în lăcașul său de veci, ca trupul să fie îngropat sub pământ și să se respecte întocmai datinile și obiceiurile legate de înmormântare. În caz contrar, se credea că acesta devenea rătăcitor sub formă de larvă sau fantomă și, nemaiputând să se oprească pentru a primi ofrandele și hrana de care avea nevoie, ajungea un duh răufăcător și înfricoșător pentru cei vii²⁰.

Unele scrieri ale autorilor antici amintesc, astfel, de situații deosebite când sufletele celor morți bântuiau pe pământ datorită nerespectării datinilor de îngropăciune²¹, sau alteori despre neliniștea cu care priveau unii condamnați refuzul de a li se asigura înmormântarea²². Cicero vorbește undeva chiar de refuzul de a fi considerat în rândul zeilor acela "care n-are clădit mormântul unde să i se serbeze parentaliile"²³.

Cultul Manilor era probabil la fel de străvechi, avându-și originea în primele înmormântări ce s-au făcut în pământul Italiei. Cu toate acestea, răspândirea sa fusese una quasigenerală. Manii nu numai că erau recunoscuți și omagiați de aproape toată lumea, dar amintirea lor era o datorie sacră pentru fiecare cetățean în parte. Este neîndoielnic faptul că în toate perioadele, de la apariția primelor monumente scrise și până către sfârșitul Imperiului, orice astfel de monument li se adresa, aproape fără excepție, în primul rând lor. Credința în supraviețuirea sufletului după moarte, o supraviețuire care se realiza prin Manii acestuia, devine astfel, am putea spune, o certitudine. Manii sunt sufletele strămoșilor, ei stăpânesc lumea de jos, lumea morților. Ei conduc sufletul după moarte spre noul său lăcaș, și tot ei îi au în grijă pe cei vii, rămași pe pământ²⁴.

Trecerea de la vechea idee a sufletului închis în mormânt la aceasta nouă, după care sufletul se duce să locuiască într-un lăcaș destinat lui, alături de strămoșii săi, s-a făcut destul de subtil, și probabil nu în totalitate. Avem în vedere aici acele ofrande ce continuă să fie duse la mormânt; dar și noile obiceiuri născute din conceperea mai complexă a ideii de supraviețuire după moarte. Încă în vremea sa, Ovidiu amintește un astfel de obicei păstrat din timpuri mai vechi: jertfele care se aduceau Manilor în luna mai, de sărbătoarea numită *Lemuria*, deveniseră, cu timpul, un ritual expiatoriu prin care tatăl familiei se răscumpăra pe el și familia sa, ieșind la miezul nopții și aruncând boabe negre duhurilor rele²⁵.

Manii înșiși aveau sărbătorile lor, numite *Parentalia* și *Feralia*, în timpul cărora le erau aduse acele prinosuri în hrană și băutură, iar mormintele erau împodobite cu flori, și care se prelungeau pe

¹⁵ Ovidiu, op. cit., p. 157.

¹⁶ Plinius cel Tânăr, *Scrisori*, București, 1977, p. 232.

¹⁷ Cicero, *Tusculanes*, tome I, Societe D'edition «Les Belles Lettres», Paris, 1970, p. 24.

¹⁸ Ibidem, p. 27.

¹⁹ Ibidem, p. 25.

²⁰ Fustel de Coulanges, op. cit., p. 27-2.

²¹ vezi relatarea despre Calligula și Otho în, Suetonius, *Viețile celor doisprezece Cezari*, (IV, 59; VII, 2) București, 1998, p. 189 și , sau Plinius cel Tânăr, op. cit. (VI, 27), p. 230-232.

²² Suetonius, op. cit., (II, 13; VIII, 2), p. 62.

²³ Cicero, *Filipice*, București, 1972, p. 11.

²⁴ Enciclopedia civilizației romane, București, 1982, p. 465-466, articolul despre Manes.

²⁵ Ovidiu, op. cit., V, 419-444, p. 156-157.

parcursul mai multor zile: din 13 până în 21 februarie²⁶. Probabil de aici s-a născut ulterior ideea de divinizare a lor. Manii ajung treptat să dețină rangul de zei, divinități ale lumii subpământene a morților. Cicero ne spune: "Străbunii noștri au hotărât ca oamenii ce părăsesc această viață să fie numărați printre zei"²⁷. Iar pe inscripțiile funerare ei sunt numiți, fără excepție, *Di (Dis) Manes* - adică "zei". În această ipostază mormintele deveneau temple, unde cei onorați în mod solemn sunt Manii ce vii²⁸.

Nu este totuși foarte clar dacă această concepție despre Mani era împărtășită întocmai și de romanii din vremea Imperiului. Acea formulă sacramentală de adresare din inscripții rămâne deocamdată singurul indiciu. Ea este însă una consacrată; așa încât nu putem ști sigur dacă prin simpla ei menționare se va înțelege tot bagajul de credințe din trecut sau, dimpotrivă, ea nu semnifică decât o formulă oarecare, cu aplicare strict de conveniență. Aceasta, bineînțeles, dacă textul însuși al inscripției nu se pronunță ca atare.

Alături de inscripțiile dedicate morților, arta funerară romană mai oferă însă un indiciu destul de serios în legătură cu aceste credințe despre lumea de dincolo. Este vorba, desigur, de sarcofagele descoperite pe întregul teritoriu al Imperiului. Începând cu secolul al II-lea d.Chr. romanii bogați caută să-și construiască pentru liniștea de veci sarcofage somptuoase, frumos ornamentate și decorate cu basoreliefuluri, unde sunt apoi înmormântați. Numeroase studii apărute de-a lungul timpului s-au străduit să descifreze și să arate semnificația imaginilor care împodobesc din abundență aceste sarcofage. Deoarece în majoritatea cazurilor imaginile împrumută scene din mitologie, cercetătorii au descifrat în ele sensuri simbolice care în ultimă instanță redau resorturile adânci ale morții și supraviețuirii după moartea fizică.

Legenda și riturile lui Bachus, spre exemplu, zeitate de importanță secundară și ignorată de religia obișnuită, însă legată prin desele ocultări și epifanii ale sale de lumea de dincolo²⁹, erau înfățișate pe numeroase sarcofage, mai ales pe cele aparținând unor copii³⁰. Dar și alte scene precum: răpirea tânărului Ganimede de către Jupiter sau răpirea ficelor regelui Leukipos de către Castor și Polux, care apar pe unele sarcofage și care au fost interpretate ca alegorii ale sufletului mortului înălțat în ceruri pentru a deveni nemuritor³¹.

Acestui tip de interpretare eshatologică i s-au adus, totuși, în ultimul timp unele critici. În realitate, toată bogăția de scene mitologice care umplu sarcofagele n-ar semnifica altceva decât exact ceea ce sunt ele: adică niște legende mitologice; nimic simbolic nu se ascunde dincolo de imagine. Rostul lor ar fi doar de a "conferi morții un caracter estetic". Prin redarea cu acuratețe și foarte multă artă a unor scene preluate din mitologia clasică se realiza o apropiere nu de lumea de dincolo, care transcende moartea, întrucât oamenii nu mai credeau în ea, ci de "o lume minunată, fabuloasă, voluptoasă, de un omenesc camal". Și toate astea pentru a ascunde de fapt spaima dinaintea morții³². Privirea nu trebuia lăsată să se întristeze, ci ea trebuia îmbucurată; în fața morții iminente privitorul trebuia să uite de ea, trebuia să rămână doar cu bucuria imaginilor vii ale vieții. Refugierea în mit era, prin urmare, o soluție cel mai la îndemână.

Modul acesta de a privi lucrurile nu le era străin, probabil, foarte multora dintre romani. Este iarăși un fapt fără dubiu acela că pentru cei bogați măreția, gloria erau niște atribute la care țineau foarte mult și, de aceea, ele trebuiau eternizate cumva. Or, cel mai simplu mod de a o face, și cel mai eficient, rămânea monumentul funerar. "Pentru un roman nimic nu este mai important decât buna reputație în timpul vieții și amintirea unei virtuți nepătate după moarte", spune Pierre Grimal³³. Mormântul, monumentul funerar, vor sta măturie peste timp, de aceea ele sunt fastuoase, exaltând opulența și, ca un corolar, încercând să distragă atenția de la iminența morții cu toate spaimile ei.

Și totuși, moartea era un fenomen comun, nimeni nu se putea sustrage puterii sale. Vechile mituri cu eroi care înving moartea, eroi care coboară în Infern, pe tărâmul morților, cum au fost Orfeu, Hercule sau Enea, cel care avea să petreacă acolo o zi întreagă, nu mai satisfac; ele rămân doar simple legende

²⁶ Ibidem, p. 80.

²⁷ Ciceron, *Traite des Lois*, Societe D'edition «Les Belles Lettres», Paris, 1968, p. 24; citat și de F. de Coulanges în op. cit., p. 35.

²⁸ Fustel de Coulanges, op. cit., p. 36.

²⁹ Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, București, 1991, vol. I, p. 362-367.

³⁰ Paul Veyne, op. cit., p. 223.

³¹ Ibidem, p. 233; Este vorba de interpretarea oferită de eruditul francez Franz Cumont, vezi lucrarea *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*, Paris, 1966, p. 99-100.

³² P. Veyne, op. cit., p. 232-234.

³³ Pierre Grimal, op. cit., p. 100.

de care își aduc aminte poezii. Dar nu sunt uitate. Și acesta rămâne un fapt important. Aceste mituri circulă; mentalul comun le păstrează și pentru mulți ele pot avea o semnificație. Lumea de dincolo rămâne astfel dacă nu o certitudine, cel puțin o speranță, "un «poate» mângâietor despre care se auzise"³⁴.

Desigur, această Lume de dincolo a romanilor nu se aseamănă deloc cu post existența închipuită de creștinism. Este complet diferită de ce înțelegem noi astăzi, după două mii de ani de practică creștină, prin viața de apoi. Componenta mântuirii care apare în creștinism și care a fost necunoscută păgânismului roman o situează la polul opus. În toate miturile și legendele antice Infernul nu este conceput neaparat ca o pedeapsă pentru cei răi; dimpotrivă, în Infern coboară toate sufletele. De la Tărâmul fără întoarcere din miturile Mesopotamiei, trecând chiar prin *Seol*-ul vechilor evrei, până la Infernul popular al lui Vergiliu, celălalt tărâm este un loc spre care se îndreaptă, fără excepție, toate făpturile lipsite de viață. Într-un fel, lumea de dincolo este o continuare, aproape fidelă, a lumii vii de la suprafață. Fiecare persoană continuă să facă aici exact aceleași lucruri pe care le-a făcut și în viață. Depinde doar de gravitatea faptelor sale, în funcție de aceasta, sufletul se va putea purifica, dacă faptele nu sunt foarte grave, și după cum ne povestește Vergiliu, se va putea elibera de povara lor, după o perioadă de o mie de ani în care va rămâne să locuiască în Câmpiile Elizee, sufletul va avea dezlegare să se reîncarneze într-un alt corp; asta după ce, bineînțeles, va fi băut din apa fluviului Lethe³⁵.

Treptat, alături de judecarea sufletelor coborâte în Infern, apare tot mai clar conturată împărțirea celuilalt tărâm în zone cu destinații speciale pentru păcătoși, ca și pentru cei fără de păcat. Se naște astfel o întreagă geografie a lumii de dincolo, a Infernului, atât de plastic înfățișată de Vergiliu în cartea VI din *Eneida*, prin ochii eroului său Enea, care o va stăbăte de la un capăt la altul, de-a lungul unei zile întregi. Scenele de coșmar întâlnite de acesta la tot pasul, alternând însă cu imaginea feerică a câmpiilor fericirilor și a sufletelor mari care le populează aveau să pătrundă dincolo de imaginația debordantă a poezilor; în mintea oamenilor de rând ele își vor face loc cu destulă ușurință și, inevitabil, vor amplifica acele angoase legate de moarte, pe care fondul arhaic continua să le păstreze vii.

Stoicii, pe de altă parte, concepeau sufletul ca pe un glob de foc înzestrat cu inteligență, o boare arzândă îndreptată spre cer, idee care făcea, de altfel, greu de admis coborârea lui sub pământ, acolo unde de regulă era situat Infernul. Mulți romani împărtășeau chiar credința că sufletele celor morți deveneau stele strălucitoare care luminează cerurile. Împăratul Hadrian, spre exemplu, își imagina acest lucru în legătură cu sufletul favoritului său, Antinous³⁶. Iar după Cicero, "aproape tot cerul e umplut cu neamul omenesc". Astfel, dintr-o necesitate conceptuală, Câmpiile Elizee au fost mutate în cerul de deasupra, iar sufletele rele urmau să coboare în Infernul de dedesubt³⁷.

Nu era, prin urmare, o perspectivă ideală; și de aceea foarte mulți vor părăsi aceste credințe; unii alunecând în scepticism: și îi vom numi aici pe majoritatea filosofilor, așa cum am văzut mai devreme – pragmaticul Pliniu se întreba, spre exemplu, cu destulă mirare, cum se face că, deși minierii au săpat puțuri adânci și galerii subterane, ei n-au dat niciodată peste regiunile Infernului³⁸ – alții, și aici îi putem bănuși pe cetățenii umili, lipsiți de mari perspective conceptuale și fără prea multe pretenții de inițiați într-ale cunoașterii de natură științifică sau culturală, refugiindu-se în tradiție, în acele obiceiuri străvechi de care se simt, în continuare, legați.

Lumea de dincolo era și nu era, așadar, o credință împărtășită printre romani. Dacă vom lua în considerare doar ceea ce găsim la suprafața lucrurilor, vom descoperi, cu destulă simplitate, o negare, deși nu una în absolut, a mai tuturor aspectelor ce țin de ea; dacă, însă, vom încerca să depășim acest stadiu și vom analiza fenomenul în profunzime, atunci vom observa că acesta este unul foarte complex. Iar greutatea constă tocmai în a găsi modalitatea prin care acest fenomen atât de complex să poată fi dezvăluit întocmai, așa cum s-a aflat el la origine.

Este de aceea interesant, cred, să încercăm în continuare să aflăm cum stau lucrurile, din această perspectivă, într-una din cele mai importante zone ale imperiului: și anume în provincia romană Dacia.

³⁴ P. Veyne, op. cit., p. 223.

³⁵ Vergiliu, op. cit., III, 713-751, p. 279-281.

³⁶ Historia Augusta, vita Hadriani, 14; Dio Cassius, LXIX, 11, 4, apud Mihai Bărbulescu, Interferențe spirituale în Dacia romană, Cluj-Napoca, 1984, p. 191.

³⁷ Daniel J. Boorstin, Descoperitorii, București, 1996, p. 116-119.

³⁸ apud, Ibidem, p. 119.

2. Inscriptii funerare din Dacia romană

La începutul secolul al II-lea d.Chr. romanii pătrundeau în Dacia, ocupând un spațiu revendicat în urma înfrângerii regelui Decebal, și pe care îl luau în stăpânire deplină foarte de timpuriu. Aceasta avea să ducă la o ocupație destul de lungă, de aproape două secole, timp în care o întreagă civilizație va fi absorbită, transformată și redată istoriei în coordonate cu totul noi. Ceea ce avea să rezulte purta însă o clară amprentă romană. "Sigiliul Romei", cum foarte inspirat spunea cineva, era de acum vizibil în toate; și, mai mult, el va rămâne adânc înrădăcinat, chiar și după ce Roma imperială va fi dispărut demult.

Cu timpul Dacia se transformase într-un teritoriu roman, nu numai prin construcțiile, drumurile, orașele și administrația de tip imperial, dar și prin modul de a fi al locuitorilor săi. În această provincie trăiesc de acum romani, fie că sunt sau nu cetățeni, folosindu-se de limba latină ca limbă comună de înțelegere și circulație. Modul lor de viață seamănă foarte mult cu acela al locuitorilor Romei; obiceiurile le sunt, în general, comune, sărbătorile oficiale și mai ales tradițiile se respectă aici în aceeași măsură. Stau mărturie despre toate acestea foarte multele descoperiri care s-au făcut de-a lungul timpului în spațiul ocupat de fosta provincie romană, un segment destul de important al acestora reprezentându-l, desigur, inscripțiile funerare.

Dealtfel, prin studiile numeroase publicate la noi în țară sau în străinătate, care s-au oprit asupra acestor aspecte și care acordă un spațiu larg datelor oferite cu generozitate de inscripțiile funerare, s-a realizat nu numai o corectă punere în valoare a acestora, dar și un mare pas înainte în înțelegerea și cunoașterea tot mai aprofundată a vieții romane de la nordul Dunării. Importanța acestor inscripții nu este, prin urmare, de neglijat; o cercetare amănunțită a lor ne-ar putea dezvălui sensuri și semnificații noi, după cum este, fără îndoială, și cazul acelor pe care le vom aduce în discuție în cele ce urmează, și care lasă loc unor interpretări mult mai ample, reflectând, într-un fel sau altul, credințele despre lumea de dincolo; acesta fiind unul din aspectele mai mult decât interesante, dar care au fost destul de puțin cercetate la noi.

Dacă ar fi, astfel, să dăm crezare spuselor lui Iuvenal, în vremea când scria el, adică probabil pe la începutul secolului al doilea, aceste credințe erau de mult perimate, demne doar de a-i speria pe copiii mici³⁹. Prin urmare, nimeni, în opinia acestui cunoscut poet satiric ce locuia la Roma, n-ar mai fi crezut în așa ceva, nici măcar în acei tradiționali *di Manes*. Însă nu putem ști sigur dacă el se referea doar la romanii din capitala Imperiului — deși, cum arătam de altfel mai sus, nici la Roma această afirmație nu poate fi susținută fără serioase dubii — sau îi avea în vedere pe toți cei care locuiau între granițele sale. Ceea ce știm însă cu certitudine este că în Dacia multe din inscripțiile dedicate morților încep cu vechea formulă sacramentală: *D(is) M(anibus)*. Acesta rămâne, totuși, un indiciu sigur și o dovadă că Manii, și implicit lumea stăpânită de ei, adică lumea de dincolo, continuau să facă obiectul recunoașterii și omagierii unui segment foarte numeros al populației romane din Dacia, fie că aceasta este sau nu originară din pământurile Italiei.

În tot cazul, nu văd de ce oamenii aceștia ar crede mai puțin în Mani, care sunt zei subpământeni și genii protectoare ale mormintelor, decât în acei Lari (*Lares*) sau Penați (*Penates*), cunoscuți ca divinități ale casei cu funcții specifice: paza și protecția căminului, a cămării de provizii și chiar a localităților⁴⁰. Or, după cum se știe, în Dacia numărul descoperirilor care atestă practicarea unui cult al acestor divinități sau genii protectoare, chiar dacă nu-l egalează pe acela al principalilor zei, este totuși destul de semnificativ⁴¹. Și tocmai de aceea, poate nu este lipsit de semnificație nici faptul că atât Larii, cât și Penații proveneau, se pare, la origine, din strămoșul sau stămoșii decedați⁴². Dimpotrivă, întrucât au o ascendență comună am putea spune că ambele categorii de divinități erau la fel de bine cunoscute; iar practicarea, cum s-a dovedit, a cultului uneia dintre ele, trebuie să presupună același lucru și pentru cealaltă categorie. Este, cu alte cuvinte, o dovadă indirectă a existenței în această provincie romană nu numai a unor credințe despre lumea de dincolo, ci chiar a unui cult dedicat zeităților ei.

Revenind însă la formula inițială de adresare din inscripții, se poate observa că unele pietre funerare păstrează această cunoscută invocare a Manilor într-o formulare mai puțin obișnuită: este vorba de un epitaf în care apare foarte probabil (după reconstituire) [*D(is) M(anibus)*] *S(acrum)*, în traducere:

³⁹ vezi mai sus nota 11.

⁴⁰ Enciclopedia civilizației romane, coord. D. Tudor, București, 1982, p. 416, articolul despre Lares, și pp. 469-470, articolul despre Penates; vezi și Nicolae Lascu, Cum trăiau romanii, București, 1965, p. 297-298.

⁴¹ Mihail Macrea, Viața în Dacia romană, București, 1969, p. 364-365.

⁴² vezi nota 2, precum și Mircea Eliade, Istoria credințelor și ideilor religioase, București, 1991, vol. II, p. 110.

"Zeilor Mani închinare"⁴³; sau alte două unde se poate reîntregi formula *D(is) I(nferis) M(anibus)*, adică "Zeilor Mani ai Infernului"⁴⁴. Un al treilea epitaf ar putea conține aceeași abreviere, însă cu *I(nferis)* în poziție inițială⁴⁵. În sfârșit pe o stelă funerară se poate observa o abreviere care conține ambele epitete: *D(is) I(nferis) M(anibus) S(acrum)*⁴⁶. Prin urmare, fiecare dintre acestea este o încercare de a sublinia o dată în plus, prin atributele adăugate, caracterul de cult ce li se atribuie Manilor; zeități ale Infernului, lor li se aduce închinare și li se dedică inscripția prin care este cinstită memoria celui decedat.

Un număr de inscripții funerare, e adevărat nu prea mare, lasă, totuși, deoparte acea formulă de început, cunoscută în toată lumea romană, afișând în loc una mult mai puțin definită în acest sens. La prima vedere, epitafurile care au ca formulare: *In memoriam* sau *Memoriae*⁴⁷ nu ar avea nici o legătură cu lumea de dincolo. Ele exprimă doar respectul pe care îl au dedicantii față de persoana decedată, fiind puse în amintirea sau memoria acesteia. Și totuși, nu avem încă dovada că acești oameni nu mai cred în supraviețuirea în lumea de dincolo; dimpotrivă, apare aici o situație de fapt mult mai complexă: dacă, așa cum crede Pierre Grimal, mormântul este "înainte de toate, un monument, un semn pentru oamenii vii și un mijloc de a perpetua amintirea acțiunilor defunctului"⁴⁸, înseamnă că ei conștientizează faptul că dincolo nu supraviețuiește trupul sau dublul său, așa cum se crezuse în trecut, ci, în cel mai bun caz, va supraviețui sufletul care nu duce cu el decât, eventual, amintirea faptelor bune săvârșite în viață. Iată de ce în aceste cazuri accentul cade tocmai pe memoria defunctului; ea trebuie evocată cât mai des și trebuie păstrată vie întrucât, numai astfel, sufletul se va putea bucura de liniște în lumea de dincolo.

Este o idee pe care o împărtășea probabil cea mai mare parte a populației din Dacia. Și în felul acesta se și explică de ce apare destul de puțin frecventă pe inscripții una din urările binecunoscute păgânismului roman: "Să-ți fie țărâna ușoară" (*Sit tibi terra levis*) sau *h(ic) s(itus) e(st)* "aici este așezat (îngropat)"⁴⁹, acestea fiind concretizarea în fapt a credinței foarte vechi după care în mormânt ar supraviețui chiar trupul sau un dublu al său⁵⁰. O dată abandonată această credință, este tot mai puțin folosită și formula de încheiere corespunzătoare, în ideea că ea nu mai este în consens cu noile uzanțe mentale. În schimb foarte des este întâlnită în epitafuri o altă formulare care de regulă este redată abreviat, dar putând apărea și sub alte forme: *b(ene) m(erenti) p(osuit)* "a fost pus (monumentul) celui care a binemeritat". Adică, prin faptele bune săvârșite în viață, cel înmormântat a meritat să-i fie cinstită memoria printr-un astfel de monument.

Pe de altă parte, folosirea, totuși, a vechilor formule de încheiere în câteva din epitafurile ridicate unora dintre locuitorii acestei provincii ar demonstra, destul de clar, acea supraviețuire în mentalul colectiv a unor străvechi practici și credințe populare. De altfel testamentul rămas pe o lespede funerară de la Sucidava prin care erau acordate venitul unei vii și folosința unei case în schimbul îngrijirii mormântului și îndeplinirii sacrificiilor anuale⁵¹, nu poate fi înțeles decât tot ca o astfel de reminiscență: era vorba, foarte probabil, de acele ofrande și sacrificii care se făceau periodic la mormânt, în cadrul unor sărbători rituale, încă din vechime⁵².

Nu e mai puțin adevărat însă și faptul că în Dacia populația era extrem de eterogenă. Veniți din toate colțurile imperiului, acei soldați și coloniști, sau de cele mai multe ori sclavi, primind sau nu cetățenia romană, își vor fi adus cu ei și bagajul cultural: obiceiurile și tradițiile. Multe dintre ele sunt evidente, mai ales, în adorarea zeităților lor tradiționale sub nume romane, după binecunoscutul fenomen de "interpretatio romana" sau poate chiar al sincretismului religios⁵³.

⁴³ IDR, III/4, 179.

⁴⁴ IDR, II, 134, abrevierea D. I. M. apare în penultimul rând, lipsind, din păcate, prima parte a inscripției; IDR, III/3, 172.

⁴⁵ IDR, III/3, 358.

⁴⁶ IDR, III/1, 72.

⁴⁷ IDR, II/2, 385, 389, 423; 453; IDR, II/3, 359.

⁴⁸ Pierre Grimal, op. cit., p. 100.

⁴⁹ IDR, II, 137, 183, 203, 357, 647; IDR, III/1, 89; IDR, III/2, 400, 412, 435, 437, 454; IDR, III/3, 176; IDR, III/4, 8, 12, 88, 89, 91, 128, 138, 139, 185, 291; pe una din inscripții, IDR, III/2, 382, apare formula *his tegitur terris* (în acest pământ este îngropat).

⁵⁰ Fustel de Coulanges, op. cit., p. 26-27.

⁵¹ IDR, II, 187.

⁵² După părerea lui Nelu Zugravu inscripția "se referă, cu siguranță, la cele patru solemnii sacrificia anuale care aveau loc în cinstea defuncților - de ziua nașterii (*dies natalis*), de parentafă (februarie), de rosalia (mai sau iunie) și de *dies violae* -, și la solemnii mortis săvârșite odată la două luni", Nelu Zugravu, Geneza creștinismului popular al românilor, Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica, XVIII, București, 1997, p. 105.

⁵³ Mihai Bărbulescu, Interferențe spirituale în Dacia romană, Cluj-Napoca, 1984, p. 140-144, 165-170.

În ce privește însă domeniul funerar, se pare că aici lucrurile au avut un caracter nici pe departe atât de conservator. Cu foarte puține excepții, inscripțiile tombale nu acceptă derogări de la formulele demult încetățenite⁵⁴. În continuare epitafurile sunt adresate Manilor și păstrează în mare structura convențională de redactare. Iar ceea ce le face să ne dăm seama că nu aparțin unor italici sunt doar numele defuncților sau ale dedicanților, care au o rezonanță străină. Pare a fi, așadar, o acceptare întocmai, din partea lor, a întregului buchet de credințe și obiceiuri legate de moarte, pe care le cunoaște și practică societatea romană, de altfel, o societate din care, de acum, vor face și ei parte. Va fi contribuit probabil la aceasta și faptul că lumea de dincolo cu toate miturile sale era o idee destul de fertilă⁵⁵; ea rămânea pentru mai toți oamenii o dorință vie, deși de multe ori ascunsă, o mare speranță totuși, dacă nu chiar o credință de proporții universale.

Ideea după care sufletul își găsește liniștea doar dacă amintirea sa rămâne vie printre cei rămași pe pământ este destul de veche, se pare. Încă de la primele legi scrise, așa cum bine se știe, înmormântările în interiorul orașului (*Urbs*), cu foarte puține excepții, au fost strict interzise, fie datorită faptului că pământul sfânt al cetății nu putea fi pângărit de morți, fie mai degrabă din motive de igienă, fapt care a dus la amplasarea mormintelor, de regulă, pe drumurile de intrare sau ieșire din oraș. Dar acest lucru a avut și o altă consecință: mormintele, cu pietrele lor funerare decorate cu basorelieful și felurite ornamente, îmbiau pe trecători să le citească, obținându-se în acest fel pomenirea de fiecare dată și a celui aflat dedesubt, ceea ce se credea că i-ar produce o mare bucurie și totodată i-ar aduce liniștea binemeritată.

În Dacia există câteva exemple de astfel de epitafuri, unde călătorul este menționat cu scopul evident de a-i atrage atenția. O piatră funerară, rămânând deocamdată unică în această structură, se deschide cu formula originală *Ave viator*, desemnând urarea "Să fii sănătos călătorule!"⁵⁶ Într-o formulare puțin diferită, urarea poate fi recunoscută și pe o altă piatră funerară, de data aceasta ea fiind așezată la sfârșitul epitafului: *Bonas vias viator* – "Cale bună, călătorule!"⁵⁷. De asemenea, o lungă inscripție în versuri de pe un sarcofag se încheie cu rugămintea adresată "drumețului călător" de a-i face mortului cuvenita urare "să-i fie țărâna ușoară!"⁵⁸; și în sfârșit, pe un fragment de epitaf, care nu poate fi, din păcate, reîntregit era, se pare, recomandată citirea lui de către trecători⁵⁹.

Ca o continuare poate a acestei idei ar trebui amintită desigur aici și inscripția – care din păcate se cunoaște doar din manuscrise – adresată lui Marcus Ulpius Hermias, înalt funcționar al provinciei Dacia (procurator al aului) și libert al împăratului, ale cărui rămășițe pământești au fost transportate la Roma, prin bunăvoința acestuia⁶⁰. Ne aflăm prin urmare în fața unei inscripții-epitaf ridicate, de către soția defunctului, pe un mormânt-cenotaf cu scopul de a-i păstra vie memoria și în părțile unde și-a petrecut probabil o mare parte a vieții lui. Această practică a cenotafului, de altfel, nu era deloc neobișnuită, chiar dacă nu se mai cunosc astfel de exemple în Dacia. Ea se folosea mai cu seamă însă în situațiile când recuperarea cadavrului celui dispărut era practic imposibilă, și se datora unei credințe destul de răspândite în Antichitate după care, dacă trupul mortului nu fusese îngropat, atunci sufletul nu putea să-și afle odihna de veci⁶¹.

Deși puține ca număr, aceste inscripții fac dovada păstrării nu numai în timp a unor credințe vechi, strămoșești, ci chiar în spații destul de îndepărtate, așa cum era provincia Dacia, aflată la marginea de nord a Imperiului. Și aici romanii bogați, care nu sunt deloc puțini de altfel, simt nevoia să se înmormânteze după obicei și potrivit cu rangul lor social. Câteva inscripții funerare ne dau mărturie despre unele morminte somptuoase ridicate, după cum ei înșiși mărturisesc, cu scopul de a le servi ca "loc de odihnă" pentru "istovitele mădulare"⁶². S-ar părea, astfel, că acesștia nu urmăresc altceva decât să-și

⁵⁴ Excepțiile fac cele patru inscripții funerare din zona Banatului: IDR, III/1, 154, 167, 170, 178, în care textul latin este, se pare, dublat de unul în limba palmyreană, precum și alte două: IDR, III/1, 156, 172, în care textul funerar este dispus pe două coloane, în paralel; tot un epitaf cu dublu text este și cel de la biserica din Densuș IDR, III/2, 433. De inspirație maură, acestea din urmă au corespondență în numeroase materiale epigrafice recoltate din teritoriile Mauretaniei și Numidiei.

⁵⁵ F. de Coulanges, op. cit., p. 36-37.

⁵⁶ IDR, III/2, 381.

⁵⁷ IDR, II, 645.

⁵⁸ IDR, II, 357.

⁵⁹ IDR, II, 72.

⁶⁰ IDR, III/3, 366.

⁶¹ Athanasie Marienescu, *Cultura păgân și creștin, tomul I, Sărbătorile și datinile romane vechi*, București, 1884, p. 340.

⁶² IDR, III/1, 157.

așeze la odihna binemeritată trupurile obosite; moartea însăși nefiind decât "odihnă după o lungă călătorie", în opinia aceluiași Paul Veyne⁶³. Dar, dacă cel care pune o astfel de inscripție nu crede în lumea de dincolo, de ce s-ar mai fi obosit să ridice el însuși acel lăcaș, așa cum, cu emfază, o mărturisește uneori⁶⁴. Să fie motivul doar simpla respectare a tradiției? Parcurgerea întocmai a datinilor și îndeplinirea scrupuloasă a datoriei de bun cetățean?

O inscripție fragmentară (greu reîntregibilă) aduce, s-ar părea, un indiciu demn de luat în seamă. Iată ce se poate citi în cuprinsul său (deși aproximativ): "... iar de acum să piară frivola poveste a deșartelor lucruri / și să rămână doar faima fundată pe munca și fapte reale"⁶⁵. Este vorba din nou de perceperea foarte clară a distincției între lumea de pe pământ, a "lucrurilor deșarte", și lumea de dincolo, unde nu trece decât faima și amintirea faptelor bune; idee care rămâne, așa zice, un lait-motiv al multora dintre inscripțiile Daciei.

Desigur moartea este în primul rând un rapt, o dispariție tragică și o despărțire, de fiecare dată, de o persoană foarte dragă; de aceea nu puține sunt cazurile în care unul din soți, părinți sau prieteni îndurerăți adresează prin intermediul epitafului lamentații pline de patos. Există și în Dacia câteva exemple de astfel de plângeri poetice prin care sunt exprimate sentimente profunde: un soț neconsolat adresează, într-un lung epitaf, un pios omagiu soției mult credincioase⁶⁶, un altul deplânge distrugerea propriei familii odată cu moartea soției⁶⁷, sau o mamă îndurerată peste măsură plânge moartea celor doi fii ai săi "răpiți înainte de vreme de destinul (vrăjmaș)"⁶⁸.

Fie că sunt sau nu redactate sub influență orientală, distanțându-se tocmai prin sentimentul tragicului, aceste texte sunt în fond gânduri despre viață și moarte: o viață care se încheie prin moarte și, în același timp, o moarte care nu poate fi decât tragică. Dar, dincolo de asta rămâne speranța, amintirea vie și dureroasă. Într-unul din epitafuri însăși soția decedată se arată mulțumită pentru monumentul ridicat de soțul îndoliat în memoria ei: "... și vezi (cititorule) pentru mine singurul soț Aelius, în amintirea dragostei chiar și după moarte (îmi) închină (acest monument)"⁶⁹. Iar în alt loc marea-i pietate o determină pe mamă să așeze trupurilor celor doi fii ai săi în mormânt⁷⁰. Îmi pare, deci, evident faptul că fără acea speranță într-o viață ce continuă chiar și după moartea fizică aceste gânduri nu și-ar mai avea rostul.

De altfel și inscripția unui sarcofag vorbește despre "casa de veci" unde trupul rece urmează să se odihnească, iar tufișurile de viță și verdeață aveau să-i țină umbră deasă; în chip de încheiere apare din nou îndemnul adresat călătorului de a-i ura mortului să-i fie țărâna ușoară⁷¹, ca dovadă că sarcofagul era expus la vedere. Sunt cât se poate de clare și de această dată elementele prin care lumea de dincolo se definește ca atare: de la locul de veci și umbra deasă de care se bucură mortul (situație asemănătoare evident naturii pline de verdeață a Câmpiilor Elizee) și până la apelul către călător, adică, în fond, la neuitare. În tot cazul, această Lume de dincolo pare să fie localizată, destul de clar, sub pământ, locul spre care se îndreaptă sufletul odată cu trupul depus în mormânt și la care face referire urarea de acum binecunoscută din inscripții. Cu atât mai originală este, prin urmare, inscripția următoare, și din care s-a păstrat, din nefericire, doar partea de început a ei:

*D(is) M(anibus)
Terra te-
net corpus no-
men lapis atque
5 animam aer qv-
am melius fuer-*

În traducere: "Zeilor Mani, pământul ține (cuprins) trupul, numele (este pe) piatră, iar /5/ sufletul (se află în) aer; cu atât mai bine ar fi fost..."⁷²

⁶³ Paul Veyne, op. cit., p. 222.

⁶⁴ IDR, III/1, 157.

⁶⁵ IDR, III/1, 174.

⁶⁶ IDR, III/2, 430.

⁶⁷ IDR, III/3, 159.

⁶⁸ IDR, III/4, 216.

⁶⁹ IDR, III/2, 430.

⁷⁰ IDR, III/4, 216.

⁷¹ IDR, II, 357.

⁷² IDR, III/1, 173.

Acest epitaf conține în mod evident un text cu un caracter definit filosofic. Distincția clară ce se face între cele două naturi umane: trupul și sufletul, și mai cu seamă detaliul legat de situarea ultimă a acestuia din urmă nu lasă nici un dubiu. Cel care face dedicația era, mai mult ca sigur, în temă cu doctrinele spiritualiste care propuneau divinizarea sufletului și înălțarea lui spre regiunile înalte ale cerului, acolo unde va contempla adevărurile eterne. O nemurire astrală, care se realiza prin reîntoarcerea sufletului individual în cel universal⁷³, este probabil și resortul ultim spre care se tindea în cazul de față.

De altfel unii cercetători care s-au oprit asupra acestui text observau, pe bună dreptate, clare elemente și analogii cu doctrina stoică⁷⁴, lucrarea lui Marcus Aurelius *Către sine* oferind aici un model de comparație ideal. Iată ce spunea, spre exemplu, cunoscutul împărat filosof referitor la această problemă: "Cele ce vin din pământ se risipesc din nou în pământ, iar cele ce încolțesc din rodnicul sân al văzduhului se întorc iarăși spre bolta cerească"⁷⁵. Iar în altă parte, punându-și problema spațiului de depozitare atât a trupurilor, cât și a tuturor sufletelor, din veșnicie, da următorul răspuns, acesta fiind, în opinia sa, și un argument în favoarea ipotezei supraviețuirii sufletelor după moarte: "După cum aici pe pământ, transformarea și descompunerea, după o oarecare durată, a acestor cadavre, face loc pentru alți morți, tot așa și sufletele care s-au înălțat în aer, după ce un oarecare timp își mai păstrează ființa, se transformă, se risipesc ca un abur, devin flacăra, în urmă sunt absorbite de rațiunea creatoare a universului și în acest fel, fac loc sufletelor care-și stabilesc aici reședința"⁷⁶.

Este destul de interesantă, pe de altă parte, și menționarea numelui care rămâne pe piatră. Prin aceasta, am putea spune că se face din nou referire la memoria celui decedat; astfel, o dată trupul îngropat în pământ, nu va rămâne pentru posteritate decât numele său înscris pe această piatră, întrucât până și sufletul imaterial va fi cuprins sau chiar se va pierde în aer, după cum afirmau stoicii și, înaintea lor încă, pitagoreicii⁷⁷. Gândirea originală a autorului acestui epitaf, care combină fără prea mult efort idei noi cu concepte tradiționale, este astfel cât se poate de evidentă.

Din păcate, această inscripție fragmentară rămâne deocamdată singura de acest fel descoperită în provincia romană de la nordul Dunării. Ea ne dezvăluie însă preocupările, deloc neglijabile de altfel, ale populației provinciale din Dacia legate de acel domeniu des invocat – dar rămas în esență necunoscut –, și anume domeniul Lumii de dincolo. Această populație se poate arăta deschisă la noile teorii și concepte, așa cum o dovedește prin acest epitaf, însă ea nu pare să renunțe deloc la obiceiurile și ritualurile strămoșești și, în mare măsură, nici credințele străbune nu sunt părăsite chiar cu mare ușurință.

Rămâne, de aceea, o problemă discutabilă și un mare semn de întrebare ce anume i-a determinat pe locuitorii aceștia, romanizați mai mult sau mai puțin, și rămași în Dacia după retragerea aureliană, să treacă la profanarea mormintelor și, în foarte multe cazuri, să refolesească materialele cu caracter funerar fie la construirea unor noi morminte, fie chiar la ridicarea unor construcții civile sau militare; și asta mai ales că legislația romană deținea legi extrem de severe cu privire la astfel de acțiuni, legi care mergeau până la pedeapsa cu moartea⁷⁸.

Una din explicațiile care se aduc de obicei este aceea că reutilizările frecvente ale monumentelor funerare ar fi consecința directă a răspândirii creștinismului și a generalizării înhumației în aceste teritorii⁷⁹. Altă ipoteză propune ca explicație încetarea înmormântărilor într-un anumit loc sau pur și simplu neîngrijirea acestor morminte⁸⁰, adică o părăsire a lor de bunăvoie. Ambele soluții pot fi acceptate, fiind îndreptățite, am putea spune, în egală măsură. Pe de altă parte, nu putem trece nici peste faptul, evident totuși, că părăsirea provinciei de către armată și funcționarii administrației, a lăsat cale liberă barbarilor care, prin atacurile lor nenumărate, vor fi determinat pe apărători să folosească, probabil ca ultimă soluție, materialul ce îl aveau la dispoziție, și pe care îl ofereau din belșug necropolele.

În tot cazul, o cezură între perioada de dinainte și cea de după retragerea administrației aureliene este vizibilă și în ceea ce privește domeniul funerar. Dacă aceasta se datorează însă în totalitate

⁷³ P. Grimal, op. cit., p. 109.

⁷⁴ Nicolae Branga, în Sargetia, XIV, 1979, p. 656-658; Mihai Bărbulescu, op. cit., p. 195-196.

⁷⁵ Epictet. Marcus Aurelius, op. cit., p. 162. Acest fragment este de fapt un vers din Euripide, Chrysispos, inspirat din ideile lui Anaxagoras, cf. notei 1, loc. cit.

⁷⁶ Ibidem, p. 108.

⁷⁷ Daniel J. Boorstin, p. 116-117.

⁷⁸ vezi Ioana Hica, "Necropolele din zona de sud-est a municipiului Napoca (sec. II-IV)" în Napoca 1880, Cluj, 2000, p. 101.

⁷⁹ Ibidem; Ioana Hica-Câmpeanu, "Cu privire la unele morminte romane târzii de la Napoca" în Acta M.N., XIV, 1977, pp. 133-234.

⁸⁰ Nicolae Gudea, "Porolissum" în Acta M.P., XIII, Zalău, 1989, p. 222.

creștinismului și dacă a afectat sau nu și credințele legate de lumea de dincolo, nu putem fi foarte siguri. Totuși, o certitudine rămâne faptul că cel puțin pentru o perioadă mai târzie, când noua credință se generalizează în teritoriu, unele acțiuni de felul acesta pot fi puse pe seama ei.

THE AFTERLIFE IN THE *FUNERARIA* OF ROMAN DACIA

Abstract

This paper is part of an ampler study on funerary monuments in Roman Dacia, whose principal theme is the reflection of ideas related to the afterlife on funerary inscriptions and monuments from this province.

First of all, I analysed the Romans' conceptions regarding after-death survival. Stress was laid mostly upon the dual conception body-soul developed by Greco-Roman philosophy, but also upon the idea of direct survival, through the body, coming from the archaic Roman mentality. Although, in part, the Latin philosophers are sceptical about the afterlife, funerary practices show clearly that those who practised them, namely ordinary men, are true believers in post-existence. Collective mentality even conserves some archaic rituals like the feast named *Lemuria*.

As for the Roman funerary inscriptions from Dacia, I observe that in general the afterlife is suggested by some additional elements. Firstly, the introductory address, which, as a rule, is an excellent source, undergoes some changes by the addition of several attributes, in the sense that it underlines the connection between the cult of the *Manes* and the afterlife. The closing formula is also, in some cases, a testimony of the reminiscences of archaic beliefs regarding the survival of the body.

Some other inscriptions address the spectator directly (or the traveller, if the tombstones were placed along the entrance way of the city, as it was usual) with the aim of attracting him to read the inscriptions, and, in the same time, mentioning the name of the dead buried beneath, which was considered a reason to rejoice for him.

Yet, there is a number of inscriptions where the address to the *Manes* is missing. Without negating afterlife in this way, these inscriptions are dedicated to the memory of the dead and follow the idea, which became almost a leit-motif, that the soul cannot take with it in the afterlife anything but the fame acquired in his lifetime.

Similarly, an important inscription of Stoic character reveals a close knowledge of this philosophical doctrine which also circulated among the people of the North Danube province.

Finally, we draw attention to the destruction and reusing of funerary monuments after the Aurelian retreat, with the explanations offered by history and the idea of a clear break between the two historical periods.